

Oliver Jens Schmitt, Peter Štih, Peter Vodopivec, Arnold Suppan in Andrej Rahten

Kdor vzame v roke knjigo z naslovom *Slovensko-avstrijska zgodovina*, bi lahko domneval, da gre za prikaz zgodovine dveh držav. Dejansko se zgodovina dostikrat piše z ozirom na moderne državne meje, današnji narodi pa veljajo za referenčne enote, ki se pač lahko prenašajo nazaj v zgodnji srednji vek, antiko ali še starejše čase. Zgodovino dveh dežel lahko po tej logiki pišemo kot preprosto seštevanje dveh malo ali sploh ne povezanih primerov. Če pa si naslov naše knjige ogledamo nekoliko natančneje, se zastavlja več vprašanj. Kaj je pravzaprav mišljeno z njim? Kaj pomeni slovensko, kaj avstrijsko? Kaj pomeni Slovenija, kaj Avstrija? Je s tem mišljeno ozemlje današnjih držav? Avstrija obstaja v svojih današnjih mejah od leta 1918, Slovenija kot suverena država od leta 1991. Ozemlje obeh držav je bilo od poznega srednjega veka pa vse do leta 1918 na območju habsburške monarhije, katere zahodni del je nosil ime Avstrija (oziroma so ga tako imenovali pogovorno) in je bil od leta 1867 del avstro-ogrske monarhije.

Zgodovina, ki smo jo želeli napisati, je zgodovina ljudi, ki so se morda še najbolj razlikovali po jeziku in katerih življenje je šele v modernem obdobju potekalo v okviru dveh nacionalnih skupnosti. Obenem pa so si stoletja delili isti prostor, v katerem niso živeli le drug poleg drugega, temveč deloma tudi zelo tesno drug

z drugim, od leta 1918 naprej sicer v dveh ločenih državah, a še vedno v bližnjem sosedstvu. Zgodovina teh odnosov dolga stoletja seveda ni bila statična, pač pa so jo zaznamovale številne spremembe. To zadeva tudi in predvsem oba osrednja pojma v naslovu knjige, »slovensko« in »avstrijsko«.

Od 19. stoletja naprej je z oblikovanjem modernih nacij povezano zgodovinopisje ustvarjalo nacionalne historične pripovedi. Te so sugerirale, da je nacionalni občutek pripadnosti, ki so ga v Srednji Evropi praviloma zaznavali z jezikovno pripadnostjo, primarna, če že ne edina kolektivna in tako rekoč brezčasna identiteta ljudi, ki živijo v posameznih deželah. Nacionalne zgodovine, tako se je razlagalo, naj bi segale vsaj v zgodnji srednji vek ali še dlje nazaj. Takrat nastale nacionalne skupnosti in identitete naj bi ostale nespremenjene do današnjih dni. Kako problematične so take zgodovinske konstrukcije, ki veliko več povedo o stanju in problemih tedaj še mladih nacionalnih držav zgodnjega 20. stoletja kot pa o bolj oddaljeni preteklosti, v današnjih zgodovinskih raziskavah ni sporno.

Kako velik vpliv imajo takšne tradicionalne pripovedi na našo sedanost in kakšne potencialne pasti lahko predstavljajo tudi za pisanje slovensko-avstrijske zgodovine, je pokazal Andreas Moritsch (1936–2001) ob primeru avstrijsko-italijansko-slovenske tromeje.

Ljudje so tu stoletja živeli v podobnih zgodovinskih razmerah. V zgodovinskih učbenikih, ki so se uporabljali in se uporabljajo v šolah v avstrijskem Podkloštru (Arnoldstein), italijanskem Trbižu (Tarvisio/Tarvis) in slovenski Kranjski Gori (Kronau), pa se ustvarja vtis, da gre za tri povsem različne in s trdimi mejami jasno ločene svetove. V perspektivi naše knjige želimo zato ravno nasprotno pokazati, da je bila v obmejnih regijah (in ne samo tam) dvo- ali večjezičnost večinoma del jezikovne identitete, da je bilo mogoče deželne in druge meje običajno prečkati brez težav in da so gospodarski interesi, promet in geografske danosti, pa tudi verski in družinski motivi (na primer romanja, poroke), ljudi bolj zblíževali kot ločevali.

Obravnavanje različnih, pogosto istočasnih in sovpadajočih oblik pripadnosti na sinhroni in diahroni ravni ima zato osrednji pomen v *Slovensko-avstrijski zgodovini*. Tako kot je namreč pripadnost slovenskemu ali nemškemu jeziku šele ustvarila mejo med njunimi govorcami in dolgoročno ločila jezikovni skupnosti, je iste ljudi po drugi strani v kulturnem, socialnem in etičnem smislu združevala katoliška vera. Isto velja za temeljne strukturne okvirne pogoje, na primer za zemljiško gospodarstvo, ki je obstajalo od visokega srednjega veka do sredine 19. stoletja in znotraj katerega so podložniki obeh jezikov živeli primerljivo, ali za prav tako v visokem srednjem veku nastala mesta, katerih »zrak« je naredil njihove prebivalce »svobodne«. Tudi z deželno zavestjo pogojen občutek pripadnosti je povezoval slovensko in nemško govoreče ljudi iz Štajerske, Koroške in Kranjske enako kot njihova vsakokratna socialnopravna pripadnost.

S tem ozadjem v mislih želimo uvodoma pojasniti nekaj osnovnih pojmov, povezanih s knjigo.

V KATERI GEOGRAFSKI PROSTOR JE UMEŠČENA TA ZGODOVINA?

Če bi hoteli primerjati zgodovino dveh suverenih držav, bi se morala ta knjiga začeti z letom 1991. Toda ozemlji obeh držav se v vseh obdobjih ne pokrivata z naselitenimi območji vsakokratnega nemško in slovensko govorečega prebivalstva in gledano z zornega kota državne pripadnosti v prejšnjih stoletjih – pri čemer je ta oznaka že sama po sebi čedalje bolj problematična, čim dlje v preteklost gremo – je slovensko-avstrijska zgodovina potekala nekako

takole: alpskoslovanska zgodnesrednjeveška kneževina Karantanija je v karolinškem času spadala k Frankovskemu kraljestvu; v rimsko-nemškem cesarstvu pod vladarskimi rodbinami Otonov, Salijcev in Staufovcev od druge polovice 10. stoletja so potem na tem prostoru obstajale vojvodine, mejne grofije in grofije (Koroška, Štajerska, Kranjska, Celje, Gorica in Istra) pod vodstvom različnih rodbin (Eppensteinci, Babenberžani, Spanheimi, Přemysli, Celjski in Goriški); do zgodnjega 16. stoletja so vse te regije v celoti prišle pod vladavino Habsburžanov. Z mnogimi spremembami so do leta 1918 – prekinjeno samo z Napoleonovimi Ilirskimi provincami – ostale pod to dinastijo. Šele z zlomom habsburške monarhije se je jugoslovansko/slovenska zgodovina v državnem smislu ločila od nemško/avstrijske. Kot državi naslednici sta nastali Republika Avstrija ter Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (od leta 1929 Kraljevina Jugoslavija).

Prekinjena z nasilnim dogajanjem druge svetovne vojne – za katero sta bili odgovorni nacistična Nemčija in fašistična Italija – je avstrijsko-slovenska zgodovina nato do leta 1991 potekala v primeru Avstrije v okviru samostojnosti majhne države, v primeru Slovenije pa v večnacionalni državi, ki je v letih 1918–1941 ter 1945–1991 nihala med centralističnimi in federalističnimi pristopi in v kateri je bil Sloveniji dan različno velik manevrski prostor oziroma so si slovenski akterji zanj različno prizadevali in ga dosegali. Šele leta 1991 je Slovenija izstopila iz jugoslovanske zveze in izbrala državno samostojnost. Pred tem ozadjem postane jasno, da suverena državnost sama – in to sugerira pojem slovensko-avstrijsko – ne more zadovoljivo pojasniti spleta odnosov med Avstrijo in Slovenijo.

Če bi kot okvir za našo knjigo uporabili izključno današnji državni ozemlji Avstrije in Slovenije, bi prišli v dodatno zadrego. Državno ozemlje današnje Slovenije in avstrijskih zveznih dežel Koroške in Štajerske še od srednjega veka povezuje zelo tesno sosedstvo. V obliki Notranje Avstrije je bila to od poznega 14. stoletja tudi tesna institucionalna in oblastno-politična zveza: dežele Kranjska, Koroška in Štajerska so se pod habsburško dinastijo povezale v varnostno skupnost, saj so se lahko samo skupaj branile pred grozečimi osmanskimi vpadi, ki so bili najhujši v drugi polovici 15. stoletja. Skupno financiranje prve obrambne linije, habsburške Vojne krajine, ki je bilo deloma povezano z osebno vpetostjo in prepletanjem, je bilo jedro te varnostne skupnosti.

V teh treh deželah so od visokega srednjega veka drug poleg drugega in drug z drugim živeli ljudje, ki so govorili slovenska in jugovzhodnobavarska narečja oziroma nemščino. Zato jih lahko prostorsko postavimo v središče naše knjige. Celovita, nekako mehanska vključitev celotnega današnjega avstrijskega državnega ozemlja zato ni ravno smiselna. Alpskoslovenska poselitve, ki je na svojih robovih dosegla Tirolsko in Zgornjo Avstrijo, je sicer pomembna v zgodnjem srednjem kontekstu, v poznejših obdobjih pa bi bilo na primer sistematično vključitev Predarlške ali Gradišanske v zgodovino medsebojnih odnosov zelo težko zagovarjati, pa čeprav so obstajale raznotere povezave štajerskih (Eggenberg, Liechtenstein, Schwarzenberg), kranjskih (Turjak/Auersperg, Windisch-Grätz) in koroških (Khevenhüller) plemiških rodbin s Spodnjo in Zgornjo Avstrijo, češkimi deželami in drugimi regijami. Zato pa obstajajo druge prostorske stične točke avstrijsko-slovenske zgodovine zunaj navedenega jedrnega prostora: na eni strani jadranska komponenta na črti Trst (Trieste/Triest)–Istra–Reka (Rijeka/Fiume), na drugi strani, posebno v 19. in zgodnjem 20. stoletju, pa pomen Dunaja (Wien) in Gradca (Graz) kot središč slovenske znanosti in kulture.

Prostori niso skozi vsa obdobja nespremenljive danosti. V zgodovinskem raziskovanju so prostori v prvi vrsti prostori opazovanja. To v našem primeru pomeni, da se vedno vprašamo, kje se v določenem obdobju pojavljajo slovensko-avstrijska stičišča – v srednjem veku jih na primer na Dunaju skorajda ni bilo, zametki se pojavljajo od 16. stoletja naprej, posebno pa v 19. in 20. stoletju. Zato je ta poznejši Dunaj – in enako velja za podobne primere – namenoma vključen v ta prikaz. Ravno tako Trst, v katerem so slovensko govoreči ljudje živeli od poznega srednjega veka in kamor so se Slovenci in Nemci, državljani iste države, v večjem številu priseljevali v okviru delovnih migracij. Naša knjiga se zato ne ravna po togem prostorskem konstrukt, ki bi ga kot šablono vtisnili preteklosti, marveč se prostor naše pripovedi v teku stoletij spreminja glede na vprašanja, ki jih zastavljamo.

Ta so povezana predvsem z ljudmi v prostoru, ki ga opisujemo in so ga stoletja soopredeljevali in oblikovali. To nas pripelje do osrednjega vprašanja knjige. Če sta Avstrija in Slovenija kot državi v smislu (nasprotnega) para le pogojno primerni kot okvir za našo knjigo, ali potem ne bi bilo bolje, da bi izhajali od ljudi, torej Slovencev, Avstrijcev? Ali pa sta tudi ta pojma manj

jasna, kot se zdi na prvi pogled? Vsekakor so imeli do leta 1918 vsi državljani avstrijske polovice cesarstva, najsibo nemške, slovenske ali italijanske narodnosti, avstrijsko državljanstvo; skratka po nacionalnodržavnih merilih so bili Avstrijci. Šele od novembra 1918 se je začelo razlikovati avstrijske, jugoslovanske in italijanske državljane. Kaj je v različnih obdobjih pomenilo nemško kot tudi avstrijsko nasproti slovensko ter nič manj kako so nastali ti pomenski vzorci in kdo jih je širil ter s tem ustvaril podobo drugega, večinoma v neposredni prostorski sosesčini, je prav tako sestavni del avstrijsko-slovenske zgodovine odnosov.

V KAKŠNEM ČASOVNEM OKVIRU JE POTEKALA TA ZGODOVINA?

Knjiga o slovensko-avstrijski zgodovini kronološko pokriva poldrugo tisočletje, od zgodnjega srednjega veka do sedanjosti. S slovansko poselitvijo porečij vzhodnoalpskih rek Drave, Mure, Save, Soče in Aniže ter bavarsko kolonizacijo od 8. stoletja naprej so bili ustvarjeni temelji za oblikovanje specifičnega kulturnega prostora: tu so dolga stoletja skupaj živeli govorniki slovenskega in nemškega jezika, ki jih danes identificiramo kot Slovence in Avstrijce in kot državljane dveh sosednjih držav. Ravno oblikovanje narodov, ki konec koncev implicira pretenzijo do lastne nacionalne države in s tem sili k novemu razmejevanju, je v 19. in 20. stoletju povzročilo tiste spore, konflikte in katastrofe, ki so bistveno zaznamovali zgodovinske predstave o sosedih. Te so postopoma izbrisale iz zgodovinskega spomina življenjske razmere v prednacionalni dobi, ko Slovenci in Avstrijci oziroma njihovi jezikovni predhodniki niso živeli le drug poleg drugega, pač pa tudi drug z drugim, ko je bilo trpljenje prav tako kot sodelovanje in solidarnost vselej tudi del njihovega sobivanja. Zato je ena od prednostnih nalog pričujoče knjige o slovensko-avstrijski zgodovini, da opozori na to »izgubljeno zgodovino« (Helmut Rumpler, 1935–2018), jo tematizira in s tem spet prikljči v spomin.

Osmanska nevarnost je v drugi polovici 15. stoletja izzvala obrambo pred »Turki«, pri kateri je morala sodelovati večina notranjeavstrijskega plemstva, mest in kmetov. Cesar Maksimilijan I. (1459–1519) je že okoli leta 1500 organiziral proizvodnjo modernih topov, njegov vnuk nadvojvoda Ferdinand I. (1503–1564) je leta 1522 – tudi s podporo hrvaških

stanov – začel vzpostavljati habsburško Vojno krajino na severozahodu Hrvaške med Kvarnerjem in spodnjim tokom Drave. V obrambo pred Osmani so bile vključene tudi skupine pravoslavnih beguncev, ki so prišle z Balkana vse do meja Kranjske in (Spodnje) Štajerske in so jih tu naselili. Nadaljnji razvoj Vojne krajine je v 16. in 17. stoletju vse do sklenitve miru v Sremskih Karlovcih (Karlowitz) leta 1699 utrdil povezanost slovenskih in nemških govorcev v notranjeavstrijskih deželah. To se je nadaljevalo tudi v 18. stoletju, ko je habsburška centralna uprava zgradila nove ceste do jadranskih pristanišč Trsta in Reke. Prepredenost notranjeavstrijskih dežel z nemškimi, slovenskimi in italijanskimi imeni, in sicer v vseh družbenih slojih, opozarja na številne asimilacije. Koristen je bil tudi kulturni razcvet v času baroka, ki ga je večinoma navdihovala Italija ter je še danes prepoznaven v avstrijski in slovenski pokrajini. V 19. stoletju so sledila vse bolj zaostrena diferenciranja družbe po jezikovno-etničnih kriterijih, v okviru katerih so se Slovenci in Nemci, natančneje nacionalni aktivisti obeh strani (pravniki, učitelji, duhovniki in časnikarji) čedalje bolj dojemali kot politični konkurenti. Ti velikokrat glasni, a nikakor ne nasilni konflikti, ki so bili dostikrat tudi družbenoekonomsko motivirani, so sicer obremenjevali sožitje prebivalstva, vendar je bilo to odkrito postavljeno pod vprašaj šele, ko skupna država v prvi svetovni vojni ni bila več sposobna zadovoljevati osnovnih potreb ljudi.

Leto 1918 je bilo nedvomno napomembnejša prelomnica v zgodovini medsebojnih odnosov: Slovenija in Nemška Avstrija sta zavestno izstopili iz habsburške monarhije, ker je ta izgubila prvo svetovno vojno in zapustila tako premagano vojsko kot tudi povsem izčrpano civilno prebivalstvo, ki ga je čakala katastrofalna zima lakote. Španska gripa je stisko prebivalstva še bolj zaostрила. Oba naroda sta hotela – tako kot Madžari, Čehi, Slovaki, Poljaki, Ukrajinci, Romuni, Srbi in Hrvati – pustiti za sabo staro multietnično Avstro-Ogrsko in sta svojo prihodnost iskala v etnično opredeljenih nacionalnih državah.

Nacionalne napetosti, ki so zaznamovale odnose med Slovenci in (avstrijskimi) Nemci že v zadnjih desetletjih habsburške monarhije, so v povezavi s prelomom leta 1918 dobile nov zagon. »Boj za severno mejo« oziroma »koroški obrambni boj«, kot so bili poimenovani slovensko-avstrijski vojaški spopadi na obeh straneh meje, je pomenil veliko cezuro: prvič

v zgodovini so (avstrijski) Nemci in Slovenci reševali politične spore tudi vojaško. Toda v teh spopadih je bilo vendarle bistveno manj mrtvih kot denimo na Gornjem Ogrskem ali v Gornji Šleziji.

Nova avstrijska država se je predvsem iz gospodarskih razlogov izkazala kot krhka. Medtem ko so Slovenci že 1. decembra 1918 vstopili v večjo državno zvezo – Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev – in ni prišlo do ustanovitve slovenske nacionalne države, je nemško govoreče prebivalstvo Avstrije že novembra 1918 zahtevalo priključitev nemški republiki. To se je potem zgodilo šele marca 1938, ko je Avstrija z anšlusom, ki ga je izsilil Hitler (1889–1945) in so ga odobravali široki krogi prebivalstva, postala del nacističnega nemškega rajha. V obeh primerih je dediščino monarhije zamenjal ideološki konstrukt etnično-nacionalne velike države. Hitlerjevo razbitje in razkosanje Jugoslavije aprila 1941, ki so se mu z veseljem pridružili Benito Mussolini (1883–1945), Miklós Horthy (1868–1957) in car Boris (1894–1943), je pripeljalo tudi do razdelitve Slovenije med Nemčijo, Italijo in Madžarsko. Zatiralska politika okupacijskih sil je mnoge Slovence pognala v oborožen odpor, ki so ga monopolizirali slovenski komunisti. Katoliške skupine, ki so se temu postavile po robu, so po eni strani pristale v kolaboraciji z okupatorji in po drugi strani v znotrajslovenski državljanski vojni. Zmaga partizanskih sil ob koncu vojne je nazadnje povzročila uničenje oziroma beg protikomunistične opozicije.

Medtem ko so se na državni ravni odnosi med Beogradom in Dunajem od leta 1952 hitro izboljševali in je bila Jugoslavija zelo zainteresirana za čim hitrejšo sklenitev Avstrijske državne pogodbe (1955), so ostali sosedski odnosi med Slovenijo, Štajersko in Koroško dolgo podhlajeni. Odprtje meje za pretežno moške jugoslovanske gasdarbajterje in avstrijske družine turistov je bolj zadevala republike Hrvaško, Bosno in Hercegovino ter Srbijo. Le iz Gradca izhajajoča pobuda Trigon je od leta 1963 redno združevala avstrijske, jugoslovanske in italijanske umetnice in umetnike, ki so vprašanje identitete venomer postavljali v središče svojega ustvarjanja. To pa ni preprečilo, da bi z Avstrijsko državno pogodbo predvidena rešitev manjšinskega vprašanja na Koroškem v sedemdesetih letih spet prišla v središče nacionalnih sporov, ki so spominjali na prejšnje čase. Šele osamosvojitve Slovenije iz jugoslovanske državne zveze, vključno s pojavitvijo jugoslovanskih tankov na avstrijski meji, je sprožila

presenetljiv mentalni preobrat, tako da so stare nacionalne razprtije na obeh straneh meje zbledele. Zdaj se je končno lahko začelo graditi sosedstvo na novih temeljih.

KAKŠEN POMEN SO IMELE SKOZI STOLETJA RAZLIČNE MEJE IN KAKO MOČNO SO VPLIVALE NA ŽIVLJENJSKE OKOLIŠČINE?

Dvajseto stoletje, še zlasti čas hladne vojne, je zasidralo predstavo meja globoko v zavest tudi tistih ljudi, ki so živeli v pokrajinah, v katerih te demarkacije dolga stoletja niso imele nobenega pomena. Da bi se lahko na avstrijsko-jugoslovanski meji končali svetovi, pred letom 1918 v tej obliki ni bilo predstavljivo. Države 20. stoletja, še posebno totalitarni in avtoritarni sistemi (kraljeva diktatura v Jugoslaviji, kanclerska diktatura v Avstriji, zlasti pa nacizem in komunizem), so s sredstvi moderne oblastne države storile (skoraj) vse, da bi čas skupne zgodovine pred letom 1918 utonil v pozabo in da bi se njihovi politični, družbeni, kulturni in gospodarski svetovi končali na novih državnih mejah. Preoblikovanje skupnih življenjskih okolij v ločene svetove nacionalnih držav je zato pomembna tema knjige, ki nacionalno državo jemlje resno in je ne želi ovreči, temveč želi pokazati, da je današnje razumevanje države in naroda, ki se med Slovenijo in Avstrijo precej razlikuje, zraslo zgodovinsko in izhaja iz zavestnih političnih odločitev. Tega razumevanja pa ne gre enačiti z raznoliko preteklostjo regije, s katero se ukvarja naša knjiga.

Različne deželne meje vse do 18. stoletja nikakor niso bile jasno načrtane in so bile večinoma precej prepuštne za gibanje ljudi. Pomembnejše so bile carinske postaje za promet blaga, saj so bile carine pomemben vir prihodka predmodernih deželnih gospodov. Številne deželne meje so sledile gorovjem in hribovjem (Semmering, Golica in Karavanke) ali rekam (Mura, Drava in Savinja). Cerkvena meja med oglejskim patriarhatom in salzburško nadškofijo je sledila toku Drave od Innichena do Ptuja (Pettau). Tudi meja med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrsko oziroma Hrvaško-Slavonijo je prav tako ostala stabilna skoraj tisočletje.

Pomembna tema je tudi razvoj nemško-slovenske jezikovne meje. Po Bogu Grafenauerju (1916–1995) se je izoblikovala do konca poznega srednjega veka

in je nato ostala v glavnem nespremenjena do sredine 19. stoletja, z jezikovno-etničnimi enklavami na obeh straneh meje. Potekala je severno od spodnje Ziljske doline do jugovzhodno od Beljaka (Villach), šla nato od Osojskih Tur severno od Vrbskega jezera do južne in vzhodne okolice Celovca (Klagenfurt) in se nadaljevala pri Krki do južnega pobočja Svinške planine in od tam v jugovzhodni smeri proti Labotu (Lavamünd), čez Remšnik, Kozjak in Slovenske gorice do Mure pri Radgoni (Radkersburg) in na koncu od tam v jugovzhodni smeri do Rabe.

Seveda si te meje ne smemo predstavljati kot črto v smislu moderne državne meje, temveč kot prožno obmejno območje, na katerem je množica odnosov pripeljala tudi do številnih mešanih porok med ljudmi s slovenskim in nemškim maternim jezikom. Neodvisno od tega mejnega pasu je poleg tega treba upoštevati tudi jezikovne otoke Maribor (Marburg), Ptuj, Celje (Cilli), Pliberk (Bleiburg), Velikovec (Völkermarkt), Borovlje (Ferlach), Trbiž in navsezadnje Kočevsko (Gottschee), ki so obstajali še do druge svetovne vojne.

Z razpadom habsburške monarhije konec oktobra 1918 je bil prvič v zgodovini definiran točen potek novih meja, ki so na Štajerskem denimo potekale sredi kmetij in so bile označene z mejnimi kamni. Po politični določitvi meja na podlagi pogodb iz Saint-Germaina-en-Laye leta 1919 in Rapalla leta 1920 ter plebiscitu na južnem Koroškem leta 1920 so mejne komisije obhodile zadevna območja in na kraju samem sprejemale podrobne odločitve. To se je dogajalo na avstrijsko-jugoslovanski, avstrijsko-madžarski, jugoslovansko-madžarski, jugoslovansko-italijanski in avstrijsko-italijanski meji. Vse nove nacionalne države so pripisovale velik pomen natančni določitvi meja. Sicer pa sta tako (nemška) Avstrija kot Slovenija s Senžermensko oziroma Rapalsko pogodbo utrpeli znatno zmanjšanje svojega ozemlja, predvsem v odnosu do Italije, ki so ji dodelili tako Primorsko kot tudi Južno Tirolsko in Kanalsko dolino. Po koncu habsburške monarhije se meje niso izoblikovale samo v geografskem smislu, temveč so sledila tudi nesoglasja in spori med oblastniki v Ljubljani (Laibach) in na Dunaju, ki sta sedaj postala glavni mesti dveh različnih političnih entitet. Razen nujno potrebnih gospodarskih stikov (na primer glede železniškega prometa), ki so se kljub sporom večinoma ohranili, od skupne dediščine ni ostalo veliko.

Slovensko javno življenje je zajel hiter in močan val deavstrizacije. Posebno izrazit je bil na področju uprave, sodstva in šolstva ter pri nacionalizaciji kulturnih ustanov v Ljubljani in mestih nemškega »trdnjavskega trikotnika« Celje–Maribor–Ptuj. V nasprotju s habsburško monarhijo je nova avstrijska republika s slovenske perspektive pomenila radikalen odmik od dotedanjega priznavanja dejanske večnacionalne stvarnosti. Svojo nacionalno državno identiteto je zavestno gradila na ideji avstrijskega nemštva, kar je odsevalo tudi v razglasitvi nemščine za državni jezik.

Razpad habsburške monarhije pa je imel velike posledice za slovenske nacionalnopolitične cilje. Če so pred letom 1918 skoraj vsi Slovenci živeli v eni državi, jih je v jugoslovanski Sloveniji živelo le milijon. Skoraj 400.000 jih je ostalo v sosednjih državah: od tega več kot 300.000 v Italiji, približno 70.000 v Avstriji in od 7000 do 8000 na Madžarskem.

Toda tudi avstrijski Nemci so imeli dovolj razlogov, da so opozarjali na nepravilnosti senžermenske mirovne ureditve. Več kot tri milijone sudetskih Nemcev je ostalo na Češkoslovaškem, okoli 220.000 Nemcev iz Južne Tirolske v Italiji in dobrih 50.000 ljudi z nemškim maternim jezikom iz Spodnje Štajerske, Ljubljane in Kočevske v Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Namesto več kot 10 milijonov prebivalcev, kolikor je znašala ocena ob ustanovitvi avstrijske republike, je ta na koncu štela le 6,5 milijona ljudi na površini 83.871 km². Glavnina slovenskega ozemlja je pripadla Jugoslaviji in večino časa do druge svetovne vojne so njene meje sovpadale z mejami Dravske banovine. Kot velika pokrajina v obsegu 15.746 km² je bila vzpostavljena leta 1929 v okviru državnega preoblikovanja Jugoslavije v avtoritarno kraljevo diktaturo in je leta 1931 štela 1.144.298 prebivalcev, od tega po materinem jeziku 1.077.679 Slovencev in 28.998 Nemcev. Avstrijsko štetje prebivalstva leta 1934 je spraševalo po »kulturnem krogu«, h kateremu so vprašani čutili pripadnost, in po tem štetju se je na Koroškem samo še 24.857 prebivalcev izreklo za Slovence, na Štajerskem 1002, na Dunaju 227. Pri obeh štetjih prebivalstva torej še zdaleč niso bili zajeti vsi pripadniki manjšin, saj so pri nacionalsocialističnem štetju maja 1939 na Koroškem našeli 43.179 Slovencev in »Vindišarjev«, na Štajerskem pa 4460.

Po napadu nacistične Nemčije na Jugoslavijo je Hitler aprila 1941 spet odpravil jugoslovansko-avstrijsko mejo, ko je anektiral Spodnjo Štajersko, Mežiško doli-

no in Gorenjsko ter septembra 1943 celotno slovensko ozemlje podredil koroškemu državnemu namestniku Friedrichu Rainerju (1903–1947). Tudi po drugi svetovni vojni je kljub zahtevam Titove Jugoslavije leta 1947 po novi meji na Spodnjem Koroškem ostala v veljavi razmejitev, določena v Senžermenski pogodbi, saj so zlasti zahodni zavezniki vztrajali pri ohranitvi meje iz leta 1919/20. Od leta 1991 je to severna meja Republike Slovenije, ki se je tedaj razglasila za neodvisno od jugoslovanske države.

Med letoma 1945 in 1990 je bila jugoslovansko-avstrijska in jugoslovansko-italijanska meja tudi političnosistemska ločnica, ki se je v povojnih letih izkazala za železno zaveso. Medtem ko je Slovenija v okviru jugoslovanske zvezne države sledila družbenemu in gospodarskemu modelu komunistične Jugoslavije, se je Avstrija, ki je leta 1955 spet pridobila svojo polno suverenost, razvila v majhno nevtralno državo na vzhodnem obrobju zahodnega sveta. Znotraj Jugoslavije je bila Slovenija gospodarsko najbolj razvito območje ter je na zvezni ravni odločno zastopala svoje politične in gospodarske interese. Nasprotno so bila avstrijska območja, ki so mejila na jugoslovansko republiko Slovenijo (južna Koroška, južna Štajerska), med strukturno šibkimi regijami Avstrije. *Slovensko-avstrijska zgodovina* med drugo svetovno vojno in izstopom Slovenije iz jugoslovanske zvezne države zato primerja dve različni poti v industrijsko dobo in potrošniško družbo pa tudi območja, ki so imela v svojih državah zelo različen družbenoekonomski položaj.

KATERE SKUPINE PREBIVALSTVA JE TREBA UPOŠTEVATI V SLOVENSKO-AVSTRIJSKI ZGODOVINI? OD KDAJ LAHKO GOVORIMO O AVSTRIJCIH IN SLOVENCIH?

V zgodovinskem pregledu je treba upoštevati od konca 6. stoletja v jugovzhodni del Vzhodnih Alp priseljene Slovane. Nasledili so Langobarde, ki so se leta 568 preselili v severno Italijo, in poseljevali predvsem rodovitne doline rek in kotline. V 9. stoletju so se v doline Drave, Mure in Save začeli priseljevati bavarski in frankovski plemiči in kmetje, duhovniki, menihi, rokodelci, trgovci in rudarji, ki so jih spodbujali vzhodnofrankovski kralji. Iz salzburške škofije in samostana Innichen v Pustriški dolini je že od srede 8. stoletja potekalo pokristjanjevanje slovanskih Karantancev, nato

pa še priseljenih Bavarcev. Približno v istem času so iz Salzburga, škofije Passau in samostana Kremsmünster vodili kolonizacijo in pokristjanjevanje vzdolž Donave vse do območja Dunajskega gozda. Nemško in slovensko govoreče prebivalstvo je krčilo gozdove, izsuševalo močvirja, postavljalo kmetije in v celotnem prostoru Vzhodnih Alp še naprej uporabljalo stare rimske ceste.

Na tleh Karantanije so pretežno nemški zemljiški gospodje ustanavljali cerkve in samostane, postavljali gradove ter dali graditi trge in mesta. Že v visokem srednjem veku so pod vodstvom plemiških rodbin Babenberžanov, Eppensteincev in Spanheimov nastale grofije, mejne grofije in vojvodine. Od visokega srednjega veka naprej zasledimo tudi postopno izoblikovanje pripadnosti nastajajočim deželam Štajerski, Koroški in Kranjski, torej deželne zavesti, ki je vse do sredine 19. stoletja poleg verske pripadnosti spadala med najmočnejše kohezijske sile.

Znotraj Katoliške cerkve je od pokristjanjevanja naprej obstajala jezikovna diferenciacija med latinščino in ljudskimi jeziki, ki so jo od 16. stoletja prevzeli tudi jezuiti, da bi bolje izobraževali ljudstvo. Spodbujen z nemškim prevodom Svetega pisma Martina Luthra (1483–1546) je Primož Trubar (1508–1586) že sredi 16. stoletja začel prevajati besedila iz Svetega pisma v slovenščino. Kranjski plemič Žiga Herberstein (1486–1566) je na svojih dveh diplomatskih misijah v Moskvo leta 1517 in 1526 opazil podobnost med slovenskim in ruskim jezikom. Potem ko se je večina štajerskega, koroškega in kranjskega plemstva in meščanstva pridružila reformaciji, je nadvojvoda Ferdinand (1578–1637) v devetdesetih letih 16. stoletja iz Gradca sprožil ostro protireformacijo, ki je v eni generaciji zatrla protestantizem. Mnogi plemiči so morali zapustiti Notranjo Avstrijo in so šli na Frankovsko in Württemberško.

Jezikovna diferenciacija je postala bolj izrazita s šolskimi reformami Marije Terezije (1717–1780) od srede 18. stoletja naprej, saj naj bi se v trivialkah dečki in deklice od šestega do dvanajstega leta starosti učili brati, pisati in računati v svojem maternem jeziku. Šele v glavnih šolah, pozneje v gimnazijah, je bila večja pozornost namenjena nemščini in latinščini. Pod cesarjem Jožefom II. (1741–1790) vpeljana uradna nemščina se ni opirala na alpsko-južnobavarska narečja, temveč je prevzela visoko nemščino, ki so jo skovali Johann Christoph Gottsched (1700–1766), Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) in Friedrich Schiller (1759–1805).

Tako se je konec 18. stoletja tudi v avstrijskih dednih deželah začel sprva na jezik osredotočen proces oblikovanja naroda, ki so ga pri Slovencih navsezadnje sprožili ukrepi francoske uprave v Ilirskih provincah (1806–1813). Vendar je trajalo do leta 1848, da je ta proces privedel do jasnih nacionalnih političnih zahtev tako med nemško kot slovensko govorečimi intelektualci. Nemški poslanci v frankfurtskem državnem zboru (1848/49) – provizoričnem parlamentu nastajajočega nemškega cesarstva – so zahtevali nacionalno združeno Nemčijo vključno z večinsko slovenskimi kronovinami habsburške monarhije. Slovenski intelektualci v Ljubljani, Gradcu in na Dunaju so nasprotno zahtevali Zedinjeno Slovenijo, torej politično združitev vseh habsburških ozemelj s slovensko večino v eno upravno enoto.

Z jezikovno mešanimi zakoni, v mestih in trgih, pa tudi s trgovanjem in krošnjarnjenjem se je znanje jezikov nenehno širilo, prihajalo pa je tudi do prilagajanja vsakokratni jezikovni večini in s tem do asimilacij. Vse do osemdesetih let 19. stoletja niso zaznani nobeni večji jezikovni spori, če odmislimo nekaj preprirov v upravi in pred sodiščem. Šele spor glede slovenskih paralelk na gimnaziji v Celju leta 1895 se je zaostрил v vladno krizo na Dunaju, čeprav so v Mariboru take paralelke že obstajale. Kolikor toliko pravična razdelitev volilnih okrajev za volitve v državni zbor leta 1907 je navidezno spet umirila nacionalne spore med Nemci in Slovenci ter med Slovenci in Italijani. Toda notranjepolitični spori od začetka vojne leta 1914 (ovadbe, aretacije in obsodbe Slovencev) so na koncu povzročili prelom. Pod pritiskom nacionalnopolitičnih spopadov so se mnogi slovenski intelektualci začeli odvracati od Dunaja in obračati k Beogradu, čeprav Srbije in Srbov skorajda niso poznali.

KATERI ELEMENTI SO SKOZI STOLETJA OBLIKOVALI ETNIČNE, REGIONALNE IN/ALI DRŽAVNE IDENTITETE?

Kolektivna občutja pripadnosti so v sinhroni perspektivi praviloma raznovrstna. V diahroni perspektivi pa so poleg tega podvržena spremembam, tako da stare identitete izginjajo in jih spodrivajo druge oziroma nekatere postajajo pomembnejše in druge manj pomembne. Verska pripadnost, ki je na primer v 16. in 17. stoletju obstajala vzporedno z deželno, stanovsko

ali jezikovno identiteto, je bila v časih protestantizma in protireformacije osrednjega pomena za plemstvo in meščanstvo, pozneje pa so jo prekrile druge oblike pripadnosti. Med njimi je bila v zgodovino pisju v konkurenci z deželno in dinastično-državno pripadnostjo kot dolgoročno najuspešnejša izpostavljena nacionalna pripadnost.

Oblikovanje političnih gospostev (dežel) v visokem in poznem srednjem veku je ustvarilo prve oblike regionalne identifikacije, utemeljene na vladarskih rodbinah in predstavnikih relevantnih elit v deželi, ki so se postopoma oblikovali v politično delujoče stanove, vendar tudi z vse večjim vključevanjem prebivalstva v mestih in trgih. Predvsem ne gre podcenjevati stoletnega sobivanja nemško, slovensko in italijansko govorečih plemičev, meščanov, kmetov in drugih na zemljiških gospostvih, gradovih in kmetijah, v mestih in trgih, pa tudi v številnih različnih duhovnih skupnostih.

Čeprav obramba pred Napoleonom na začetku 19. stoletja ni bila uspešna, kratkotrajna upravna ločitev Ilirskih provinc od habsburških dežel ni uničila razumevanja med nemško in slovensko govorečimi. Tako se je denimo lahko slovenski jezikoslovec Jernej Kopitar (1780–1844) v dunajski dvorni knjižnici povzpел do vloge vodilnega slavista svojega časa; njegov učenec Franc Miklošič (1813–1891) je postal celo eden od ustanovnih članov Akademije znanosti na Dunaju in je dobil katedro na dunajski univerzi.

V drugi polovici 19. stoletja pa se je etnična diferenciacija začela spreminjati v narodnopolitično delitev, ki je vodila v narodnostne spore v upravi, šoli in na sodišču, kar so deloma spodbujali ukrepi dunajske centralne uprave. Sožitje Nemcev, Slovencev in Italijanov je vse bolj postajalo življenje enega poleg drugega, zlasti v narodnoobrambnih društvih, manj pa na gospodarskem področju.

Kljub temu so avgusta 1914 notranjeavstrijski vojniki na fronto v Galiciji in Srbiji odšli manj kot Nemci in Slovenci, pač pa veliko bolj kot Štajerci, Korošci in Kranjci. Velik pomen je imela tudi dveipolletna obramba meje na Soči od maja 1915 do oktobra 1917. Visoke izgube pretežno nemško in slovensko govorečih polkov – po Wilhelmu Winklerju (1884–1984) so imeli nemško govoreči polki največ mrtvih, slovensko govoreči pa so bili na tretjem mestu – kažejo na dolgo složnost. Vzporedno s skupno obrambo pa se je okrepila tudi sovražna propaganda (pangermani-

zem proti panslavizmu), nacionalno razmejevanje se je stopnjevalo v nacionalno izključevanje in poraz v vojni je pripeljal do razpada skupne monarhije.

Jesen 1918 je pomenila večkratni prelom: politično ločitev na dve nacionalni državi; vzpostavitev različnih političnih, pravnih in družbenih sistemov; razvoj drugačnega šolskega sistema; popolnoma novo usmeritev v zunanji politiki. Po letu 1918 začrtane meje so ovirale pretok ljudi in blaga ter s tem stoletja trajajoče regionalno sožitje. Zato je postala nujna ureditev maloobmejnega prometa.

Presenetljivo se je jugoslovanska kraljeva diktatura (od leta 1929) že leta 1934 iz gospodarskih razlogov obrnila k nacistični Nemčiji, medtem ko se je avstrijska kanclerska diktatura še skušala upirati nacističnemu pritisku. Medtem ko se je jugoslovanskemu predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću (1888–1961) zdel prihajajoči anšlus Avstrije boljši kot restavracija Habsburžanov v Avstriji, je notranji minister, Slovenec Anton Korošec (1872–1940), svaril pred preveč Nemčiji prijazno politiko. Tudi vodja Komunistične partije Jugoslavije Josip Broz Tito (1892–1980) je v emigraciji napisal pamflet, ki je svaril pred Hitlerjevimi režimom.

Po koncu nacistične oblasti v Avstriji in Sloveniji (pri kateri so sodelovali avstrijski politiki, uradniki in častniki) je bil prelom leta 1945 še bolj temeljit kot leta 1918, saj je pomenil tudi ločitev političnih sistemov. Avstrija je bila – čeprav uradno nevtralna – vključena v zahodno vplivno sfero, Jugoslavija s Slovenijo pa v komunistično sfero v Vzhodni Evropi. Tudi prelom med Stalinom (1878–1953) in Titom leta 1948 ni kaj dosti spremenil temeljne komunistične usmeritve jugoslovanskega družbenega in gospodarskega sistema. Se je pa Jugoslavija z delavskim samoupravljanjem in prekinitvijo kolektivizacije kmetijstva ter s tem ohranitvijo majhnih kmetij vsekakor razlikovala od večine komunističnih držav. Kot ustanovna članica gibanja neuvrščenih držav je Jugoslavija pustila svoj pečat tudi na področju zunanje politike. Šele po razglasitvi neodvisnosti Slovenije junija 1991 so se politika, družba, gospodarstvo in kultura v Avstriji in Sloveniji začeli znova zblíževati, ta trend pa se je še okrepil po vstopu obeh držav v Evropsko unijo leta 1995 oziroma leta 2004.

Poleg nacionalnih identifikacij in lojalnosti, nastalih postopoma v 19. stoletju v medsebojnem razmejevanju in po 1918 utrjenih z ločeno državnostjo, je treba poudariti tudi regionalne identitete, pri čemer

se tudi tu po prvi svetovni vojni izrisujejo razlike. V Avstriji se je zlasti v nekaterih zveznih deželah tudi po letu 1918 ohranila močna deželna zavest, ki temelji na nekdanjih habsburških dednih deželah in mnogo-krat izhaja še iz srednjeveških stoletij pred uveljavitvijo »sestavljene monarhije«. Na drugi strani je Slovincem v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev pripadala nekdanja vojvodina Kranjska in Spodnja Štajerska, poleg tega še nekdanja ogrsko Prekmurje in trije koščki vojvodine Koroške. To je bil tudi povod za predlog, da bi slovenski del grba nove države predstavljala kombinacija kranjskega in štajerskega grba, vendar zanj ni bilo politične podpore.

V letih po prelomu 1918 se je južno od Karavank spremenil tako pogled na zgodovino skupne države kot tudi na možnosti bodočega soobstoja. Paradoksalno so v slovenskih mestih podirali in odstranjevali spomenike in druge materialne simbole podonavske monarhije, čeprav so državniki avstrijske republike kritizirali stari režim in se skušali povsem distancirati od njega. Po mnenju Petra Vodopivca je postala habsburška monarhija dokončno »sinonim za narodno zatiranje, Nemci pa kolektivno in brez izjeme največji sovražnik Slovencev«. Tako stara monarhija kot nova republika sta bili v slovenskih očeh nemški državi in anšlus k Hitlerjevi Nemčiji so videli zgolj kot potrditev tega dejstva. Nekaj slovenskih izobražencev je po prevratu celo menilo, da Slovenci v prihodnje ne bodo imeli nobenih stikov s svojimi nemško govorečimi sosedi in da bodo brez njih govorili s »pravimi« zahodnimi Evropejci, predvsem Francozi.

Prizadevanja slovenskih politikov za vzpostavitev jugoslovanske države so se po razpadu habsburške monarhije sprevrgla v tragedijo. Pri tem ni šlo samo za »tužni Korotan« (Koroško), temveč tudi za bolečo izgubo Primorske in dostopa do morja. Obe nacionalni katastrofi sta zrasli iz ruševin in pepela razpadle

habsburške monarhije v poimperialnem prehodnem obdobju, ko je bilo treba Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev šele konsolidirati. Izkazalo se je, da želja slovenske politične elite po uresničitvi ideala Zedinjene Slovenije ni bila izvedljiva. Le redki so si upali poudariti, da je nekoč obstajala država, v kateri so bili združeni (skoraj) vsi Slovenci. S Senžermensko pogodbo je bila leta 1919 definirana državna meja, ki je bila tedaj formalno jugoslovansko-avstrijska, dejansko pa slovensko-avstrijska. Sicer je res, da je do koroškega plebiscita prišlo dobro leto pozneje, vendar je bila njegova izvedba določena v Senžermenski pogodbi. Presenetljivo je na plebiscitu 10. oktobra 1920 skoraj polovica Slovencev, ki so imeli pravico sodelovati, glasovala za to, da ostanejo v Avstriji. To se je zgodilo predvsem iz gospodarskih in socialnih razlogov, ki so mnoge Slovence vezali na avstrijske trge oziroma na avstrijsko socialno zakonodajo.

Boji za mejo na Spodnjem Koroškem in Spodnjem Štajerskem v letih 1918 in 1919 so tudi na (nemško) avstrijski strani spodbudili negativne stereotipe o Slovencih. Na Koroškem se je že na prelomu stoletja začeta ločitev na narodno zavedne Slovence in Nemcem prijazne Slovence (Vindišarje) poglobila, tako da je postal ta pojem od leta 1939 kategorija pri štetju prebivalstva, ki se je uporabljala tudi pri avstrijskih štetjih v letih 1951, 1961 in 1971.

Nov pristop k regionalni identiteti je izšel iz štajerske iniciative Trigon, ki je od leta 1963 redno združevala avstrijske, jugoslovanske ter italijanske umetnice in umetnike. Temu je v sedemdesetih letih 20. stoletja sledila politika z Delovno skupnostjo Alpe-Jadran, ki je sprožila številne pobude med Gradcem, Celovcem, Ljubljano, Trstom in Vidmom (Udine). Te so nedvomno pomembno prispevale k temu, da sta Rim in Dunaj konec junija 1991 takoj priznala osamosvojitve Slovenije iz jugoslovanske skupne države.